

18

Dva roky s Chartou – a jak dál?
(prosinec 1978)

Někdy v listopadu 1978 mi vyřídila dr. Šiklová vzkaz Jiřího Pelikána z Říma, zda bych nechtěl napsat pro jeho Listy článek k dvouletému jubileu Charty. Volba mne jako autora měla zřejmě za cíl dementovat pověsti o rozkolu v Chartě, které se doma i v zahraničním tisku dost rozšířily; ale dovoluji si i předpoklad, že mne tím chtěl Jiří Pelikán podpořit v mém úsilí. Nemohl jsem odmítnout. A tak mně jako autorovi, který ochutnal dokonalou svobodu samizdatu, nastala muka, která znal dobře každý, kdo psával do reformních časopisů šedesátých let: pět stran žvástů o „velkých úspěších“, potom stránka o problémech, v tom mezi řádky o zločinech. Text jsem odeslal v prosinci 1978 přes dr. Šiklovou. Vyšel potom k jubileu Charty v římských Listech. Zde znovu publikuji pouze závěrečnou část článku (asi čtvrtinu celku), tu „problematickou“, a to podle autorského rukopisu.¹

„Paralelní polis“ byla tehdy oblíbeným heslem. Přišel s ní dr. Václav Benda a vyhovovala zejména mladým chlapcům z undergroundu, ale v podstatě také celému československému okruhu atd. atd. Z mého hlediska byla pokleslou podobou ideje o vytváření nezávislých struktur, přišlé z Polska. Proto jsem po celých následujících deset let pociťoval potřebu stále znovu se od hesla „paralelní polis“ distancovat – v tom smyslu, jak jsem to poprvé učinil ve zde předloženém textu.

Stat' nevyvolala žádnou diskusi. Zřejmě nevyhovovala žádné z chartovních skupin, nevyjadřovala jejich myšlení. (Neměl jsem žádnou vlastní politickou ani sociální základnu.) Jediný ohlas, který jsem dostal, mi došel teprve asi po třech letech, už do Paříže, a byl od dr. Šabaty. Když se vrátil z vězení a pročetl, co mezitím vyšlo, napsal mi uznalý dopis, v němž hodnotí tuto stat' jako to nejlepší, co mezitím vzešlo z okruhu Charty. Myslím však, že jeho vliv v Chartě a tím i opozici po jeho návratu z vězení již nebyl tak pronikavý jako předtím. StB znala lidi i čas. Mladá generace se dala jinou cestou a vynášela jiné lidi – což právě StB předpokládala a využívala.

¹ [Oproti původnímu záměru a rozvrhu z roku 2001 zařazujeme zde tento text v úplnosti. Autor původně zamýšlel v této edici otisknout jen závěr článku, od věty „Kdyby nebylo našich sporů...“ (zde s. 314, ř. 32).]

Text zde otištěn podle autorského rukopisu v NANTERRE, dossier Tesař 1976–1980, sloha Texty II, s. 125–126. Celé autorské znění tamtéž, s. 122–126. Otištěno v *Listech*, Řím, r[oč. 9, 1979,] č. [1, únor, s. 9–12, s názvem Polemika a vědomí společných cílů].

Dva roky s Chartou – a jak dál?

Dvouleté výročí Charty je příležitost, kdy je možno pokusit se o jakési historické zhodnocení dosavadních výsledků demokratické opozice a zamyslet se nad jejími dalšími možnostmi.

Co přinesly dosavadní dva roky Charty? – Pro správnou odpověď musíme přihlédnout nejprve k situaci, do jaké Charta přišla. Bylo už častokrát psáno o podnětech, které zrodily myšlenku samu, a o motivacích, které vedly jednotlivé skupiny prvních signatářů k podpisu. Pokusme se ale o začlenění Charty do širších souvislostí československého politického vývoje v uplynulém desetiletí. Je zřejmé, že Charta organicky navazuje na proud nesouhlasu s „konsolidační“ politikou, jak je praktikována od dubna 1969. Existence tohoto nesouhlasu je doložena individuálními i kolektivními veřejnými protesty po celou dobu trvání režimu „reálného socialismu“. Proud veřejných projevů nesouhlasu zejména s represivními opatřeními nikdy docela neustal. To je velice důležitá skutečnost, a nejsme-li zrovna pesimisté, musíme uznat, že až překvapující množství občanů vzalo vážně odhodlání prosadit změny v uspořádání společnosti, jak byly proklamovány v roce osmašedesátém. Je pravda, že mezi občany protestujícími proti násilnému obnovení starých poměrů většinou chyběli vůdcové „obrodného procesu“. Ale rozhodující je fakt, že po celé desetiletí „konsolidačního“ režimu existoval v Československu zcela zřetelně a podepsaně vyjádřený nesouhlas a že se ho nepodařilo žádnými represemi odstranit. To má v historickém vývoji naší země veliký význam. V tomto smyslu se naplnilo, co sliboval v šedesátém osmém celý národ sám sobě: již nikdy nežít tak jako předtím. Jistěže to bylo umožněno též tím, že „Konsolidace“ nebyla ve svých represích zdaleka tak tvrdá jako režim prvního pounorového desetiletí. Avšak to není její slabost ani zásluha: po celých posledních deset let bylo represí v Československu tolik, že to ostře kontrastovalo s celkovým stavem Evropy této

doby, že to čas od času vyvolávalo nelibost i východoevropských sousedů Československa a že to dokonce vedlo až k jeho označení za „hanbu Evropy“. Zejména pak nezapomínejme, že odhodlání nežít již nikdy se lži a v předstíraném souhlasu s nesvobodou má i svou dimenzi tragickou: byly ztráty i na mrtvých.

Přese všechno se podařilo to základní a rozhodující: uhájit jakýsi malý kousek půdy – prostor vnitřní svobody. Uvědomíme-li si tento základní výsledek desetiletého zápasu, nemáme žádný důvod, proč se nepodívat kriticky sami na sebe a své hnutí v uplynulém desetiletí. Jak vlastně došlo k tomu, že angažovaná demokratická opozice je od počátku spíše „disentem“? Proč tvoří neúměrně malou menšinu národa? – Rozhodující většina naší společnosti, prostí lidé, se kdysi vřele ztotožnili s „Dubčekovou“ politikou, a tisíce tanků intervenční armády spontánně považovali za okolnost podružnou a neschopnou ovlivnit vůli národa. A tito lidé byli oklamáni politikou ústupků malodušných vůdců. Kdo nepochopí toto trauma, s nímž šel národ vstříc novému období svých dějin, nemůže pochopit ani lhostejnost a apatii většiny národa, jak ji známe všichni my, jak ji konstatují zahraniční pozorovatelé a jak s ní počítá režim. Český národ není horší jiných a nedal přednost materiálnímu blahobytu před ideálními hodnotami, jak se to někdy píše. Není především tak naivní, aby neviděl, na čem je založen, k čemu spěje a jak skončí dnešní „blahobyť“. Nikoli národ, nýbrž především jeho tehdejší vůdcové ukázali, jak málo si cení ideálních hodnot, svobody a pravdy. A my, kdo jsme s politikou vyklizování pozic nesouhlasili, polemizovali jsme s ní zřejmě nedostatečně a málo nahlas, a většina národa nás v psychologickém útlumu nestačila ani zaregistrovat. „Že jsme my to neznali, když jsme tehdá povstali!“ můžeme si teď povzdechnout v duchu Havlíčkově. A neměli bychom se divit, že když nás většina národa podvědomě ztotožnila s vedoucími politiky roku osmašedesátého, byly jí dost lhostejné naše osudy.

Zřetelná apatie většiny českých lidí už od podzimu 1969, jejich mlčení k prvním zatčením a zdánlivé vítězství nového režimu ve

volbách 1971 – to všechno pak zase hluboce deprimovalo a bohužel také paralyzovalo i většinu těch, kdo ještě vytrvávali v ústupovém zápase. Dějiny si s námi, jak už to bývá, nešetrně zahrály a historické kyvadlo šlo nezadržitelně zpátky. V letech 1972–1974 bylo projevů nesouhlasu nejméně, třebaže represe dosáhly vrcholu. Ale ani v této nejhorší době proud nesouhlasu nevyschl!

Potom se začaly ve vnitropolitickém ovzduší projevovat první známky nových poměrů v Evropě. Zhruba od poloviny roku 1973 byl režim mezinárodními ohledy nucen předstírat, že se liberalizuje. Musel například poněkud modifikovat kulturní politiku, hledat cesty porozumění s mládeží a nakonec koncem roku 1973 „předčasně“ propustit řadu politických vězňů. A tu se našlo nemálo lidí, kteří režimu uvěřili, byli ochotni vzdát se vlastní občanské aktivity, spolehnout se na mírnější představitele „konsolidačního“ režimu a očekávat zlepšení poměrů jako výsledek této bianco podepsané společenské smlouvy. Spíše jako dar než jako výsledek. A v této době a z těchto příčin nastal nejhlubší úpadek svobodné občanské aktivity. A to byl také jeden z podstatných důvodů, proč skutečně existující šance k liberalizaci Československa byly promarněny.

Podepsání helsinských dohod posílilo občanské sebevědomí i u nás a mělo vkrátku za následek vzestup počtu protestů. Častějšími se staly protesty kolektivní. Tehdy nastal ten moment, kdy se historické kyvadlo po dosažení krajního bodu nakrátko zastavilo – aby se pak dalo do stejně nezadržitelného a zrychlujícího se pohybu opačným směrem.

Avšak k tomu, aby nastal tento pohyb, bylo třeba ještě jednoho – totiž širšího poznání, že bez svébytné občanské iniciativy není žádný zahraniční tlak s to přinutit moc k dodržování slavnostně podepsaných smluv a paktů. Toto poznání trvalo ještě dalšího půldruha roku.

Počátkem prosince 1976 režim „předčasně“ propustil čtyři vězně, jejichž perzekuce se stala známou. Také ohlas této zprávy spoluvytvářel duchovní atmosféru, v níž signatáři z první vlny přistupovali

k podpisu Charty. Vskutku mohlo se jim zdát, že tak dlouho očekávaná liberalizace konečně nadchází, ba snad i to, že za těch okolností není podpis Charty příliš riskantní. Ale přesto: všimněme si, jak podobný krok vlády měl zcela odlišné následky koncem roku 1973 – a za tři roky poté! A tento rozdíl je dán příznivější situací mezinárodní, ale *je také konkrétním výsledkem zápasu* těch, kteří ani v době největšího odlivu ve svých protestech neustali. Ostatně ani samotné to gesto neučinila moc ze své iniciativy; bylo vynuceno mezinárodními, ale už i domácími projevy solidarity.

V tomto pohledu je tedy Charta velice významnou etapou zápasu o obnovení občanských svobod v Československu. Je to chvíle, kdy si významná a početná skupina občanů uvědomila svou nevyhnutelnou *spoluodpovědnost* za stav občanských svobod v zemi a rozhodla se tyto svobody vyžadovat, ba v určitém rámci daném poměry si nezadatelná práva *vzít*, začít (vnitřně) svobodně žít. Důraz na vyšší mravní základ všeho občanského života znamenal i jednoznačné odmítnutí všech mefistovských nabídek: mírnější vládnutí za větší pasivitu občanů. Teprve v pohledu zahrnujícím celých uplynulých deset let je patrné, jak významný čin to byl. Při svém vzniku byla Charta činem intelektuálů. Řekněme tedy, že jí česká inteligence splatila, co národu zůstávala dlužná z roku osmašedesátého, kdy nedokázala včas a důrazně pozvednout hlas proti šíření iluzí a mýtů, které se staly celému národu tak osudnými.

Po pravdě řečeno, takové odmítnutí tolik let očekávané a pak téměř nabízené tiché dohody „mírnost za pasivitu“ bylo krokem dost riskantním. Kdyby byla Charta nevydržela, bylo by to znamenalo nejen hlubokou krizi demokratického hnutí, ale též nadlouho působící argument proti důrazu na svébytnost občanů. Moc velmi dobře pochopila, že nastala chvíle pro další vývoj dost rozhodující. Uvědomila si nebezpečí výzvy, a přes svou paniku nebyla ani krátkozraká, ani tupá. A proto nasadila proti Chartě všechny prostředky, *kteřé byly použitelné*. A Charta jim odolala. Zdá se to skoro jako zázrak v dějinách české politiky a je to vysvětlitelné jedině

právě vědomím dějinné odpovědnosti: muselo něco zůstat a vytrvat tam, kde vše předtím tak hluboce zklamalo. A chartisté nejen vytrvali skoro do jednoho, nýbrž naopak: Podpisů pod Chartu nejvíce přibývalo právě tehdy, když přístup byl spojen s největším předpokládaným rizikem.

Charta vydržela, a už to samo je její první historický výsledek. V období nejvypjatější konfrontace vzbudila nejvíce pozornosti, sympatií a nadějí mezi lidmi. Tento poznatek je druhý, rovněž neobyčejně závažný výsledek. Režim si ho je dobře vědom. Buďme si ho vědomi i my, třebaže z něj nemusíme vyvozovat žádné aktuální závěry.

Moc vcelku brzy pochopila, kterým směrem gravituje situace při ostrém postupu vůči Chartě. Především proto, i když také z ohledů mezinárodních, zrevidovala svou politiku. „Jestřábi“ jistě viděli celou Chartu jako důsledek zakolísání moci na podzim 1976 a právě oni dostali za kampaně proti Chartě větší slovo. A přece výsledkem byl ústup moci od vypjaté konfrontace, zatímco Charta svá původní stanoviska nezměnila, neustoupila od nich. – To, že proti Chartě byly nasazeny všechny *použitelné* prostředky a že se ukázaly slabé, zatímco takové prostředky, které by možná byly postačující, se zase ukázaly v těchto zeměpisných souřadnicích nepoužitelné – to je poučení, které je vskutku zlou můrou moci; budeme-li si také my chartisté vědomi, co to znamená do budoucna, je to třetí výsledek Charty.

Moc musela ustoupit od ostré konfrontace, která z hlediska moci nebyla iracionální – ale která znamenala nakonec ztrátu. A začalo půldruha roku dlouhé období „poziční války“. Opravdu poziční? – Tak se to může nazvat, máme-li na mysli houževnatý zápas o jednu pozici za druhou – ne však, mělo-li by to znamenat, že se obě strany zakopaly a nehýbou ze svých pozic. Je tu vůbec třeba, abych argumentoval? Charta v tomto období své pozice zvolna, ale neodvolatelně, krůček po krůčku rozšiřovala a rozšiřuje. Nejen co do počtu svých signatářů, nejen co do oblastí společenského

života, ale především zvětšováním prostoru relativní svobody, úhrnu oněch občanských svobod, které si svébytný občan v tuto chvíli dokáže vzít a uhájít. Vybavíme-li si situaci, která byla před dvěma lety, před rokem, vzpomeneme-li, jak bylo jen programem nebo i riskantní avantýrou, co je dnes běžnou normou – je zřejmé, jaké jsou výsledky „poziční války“.

Z prvního období Charty máme ještě jedno dědictví. Toto období stačilo uskutečnit jednu významnou sociální změnu: Charta a s ní celá demokratická opozice se stala záležitostí *mladých*. Právě oni to byli, kdo nejvíc přistupoval k Chartě ve vypjatých okamžicích. Sice již v první vlně signatářů byli mladí lidé dost početní, přece však tehdy ještě její sociální obraz určovali spíše staří harcovníci z osmašedesátého. Generační problém demokratické opozice latentně existoval, a kdo myslel dopředu, mohl ho v posledních letech před Chartou cítit dost zřetelně. Konfrontace režimu s Chartou přinesla změnu. Od jara začali mladí lidé, a to především nejmladší generace, být rozhodujícími pro sociální tvářnost Charty, a to pak zase udrželo její přitažlivost pro mladé i v následujícím období „poziční války“. A tak máme, z valné míry díky politice režimu, nadlouho rozřešen generační problém demokratické opozice. Čtvrtý výsledek Charty, jehož význam zatím nedoceňujeme.

Jakmile skončila ostrá konfrontace a přešlo se k poziční válce, začali jsme se přít mezi sebou. A protože jsme všichni byli hodně vyčerpáni, někdy jsme se přeli i dost nedůtklivě. A ačkoli jsme si všichni připomínali, že je to vlastně docela přirozené, poněvadž jsme lidé různých názorů a vyznání, přece nás všechny mrzelo, že se „hádáme mezi sebou“. A moc pocítila svou šanci, zaradovala se velice, že přišla spása, když už nevěděla, kudy kam. A angažovala své autory a písáčky, jedni chválili ty a druzí zase ony chartisty, a senzační zprávy se jen rojily. A protože nedostatek občanských svobod vždycky deformuje a demoralizuje *celou* společnost včetně těch, kteří v takovém ovzduší a pololegalitě musí za svobodu bojovat, projevil se to i na nás. Jistěže nás to deprimovalo a deprimuje.

Ale není se čemu divit: každá forma politického života společnosti s omezenými občanskými svobodami je morálně inferiorní, a lékem toho je jenom více svobody. Za pozornost tu stojí spíše jiná okolnost. Povšimněme si i těch nejostřejších polemik. Málo byl doceněn fakt, který ze všech takových polemik zřetelně vynikal: že totiž *vždy*, i když polemiky byly nejostřejší, trvalo velice pevně *vědomí společných zájmů* a vzájemné závislosti a souručenství. A to je nejvýraznější rys všech našich polemik. Je i druhý: jak totiž vychází myšlenkou všech polemik je společná snaha *všech* přispět co nejvíc k hledání neefektivnějších cest k dosažení společného cíle, k omezení nároků totalitní moci. Kde jsou potom naděje, které moc vkládala do rozkladu Charty? Spontánní, ba přímo reflexivní demonstrování jednoty v obraně občanských svobod jen tím víc vypestovalo náš pocit solidarity a upevnilo naše racionální vědomí, že v této jednotě je nejen naše síla, ale i sama existence. Jistěže je tu třeba poděkovat protivníku za jeho intervence do polemik. Podstatně nám to usnadnily.

Ale nejen to. Z počátku jsme všichni byli nešťastni z polemik. Ale vždy znova obnovované demonstrace společných zájmů a pevné solidarity všech směrů nás časem přivedly k poznání, že na našich sporech vlastně není (či spíše nemusí být) nic špatného, ba že dokonce předně pročišťují vzduch, začíná-li být dusno, a že, za druhé, opravdu prospívají tříbení našich názorů a hledání nejlepších způsobů práce. A tak jsme takto pragmaticky, ba dokonce proti své vlastní vůli došli k tomu, co je posledním, a možná vůbec nejdůležitějším výsledkem Charty: že se totiž rodí *samozřejmost plurality* a obnovují se normy politického života; na řešení běžných problémů se učíme, že demokracie je vskutku diskuse, že kompromis je nevyhnutelnou metodou demokracie, učíme se trpělivosti při hledání řešení, které v co největší míře uspokojí co nejvíc dílčích zájmů. To vše jsou jistě samozřejmosti – ale jsou to také normy politického života, které totalitarismus nezná. Kdyby nebylo našich sporů, byl by politický život v onom předmostí svobody, které

vytváříme a rozšiřujeme, opět jen odleskem totalitarismu, z něhož vycházíme. Kdybychom se měli omezovat na konfrontaci s naším obecným protivníkem a mezi sebou opět nedokázali vytvořit praktickou politickou pluralitu – byl by náš zápas opět jen pohybem v kruhu. Potřeba nežít jako stádo je tím naléhavější, čím více je náš společný protivník všeobecně cítěn jako cosi cizorodého, vnějšího, všeobecný odpor vyvolávajícího. Važme si své plurality a kultivujme ji – to, že vznikla v průběhu zápasu, je dobrým předpokladem pro budoucno. Nedejme se zmýlit ani stádními návyky, jimž jsme po čtyřiceti letech poplatni všichni, ani jásotem našich společných protivníků. Oni nemohou pochopit, že právě toto bude jednou ta historická tečka za totalitarismem.

Proč bychom měli zamlčovat, že dochází ke sporům nejen o taktiku společného zápasu o rozšíření svobod, nýbrž vsuktu i ke sporům odlišných politických směrů, ke sporům zásadních představ o uspořádání společnosti v budoucnu? – Leckdo pochybuje o smyslu politického tříbení uvnitř jednotné demokratické opozice. Skutečně, vždyť politické strany, jak je znají demokratické systémy, bývají obvykle výrazem zájmů rozdílných společenských vrstev. Jaký význam to má v naší společnosti, kde jsme všichni nivelizováni v nesvobodě a chudobě, a nadto mezi námi – párii této společnosti? Politická krystalizace uvnitř jednotné demokratické opozice není ovšem výrazem odlišných zájmů různých vrstev. Různost vyplývá z odlišné sociální zkušenosti a poznání každého z nás. Je obrazem našeho postupného vyrovnávání se s minulostí, zejména s porážkou před deseti lety. Je pochopitelné, že naše názory jsou různé. A ta nejučinnější vzájemná pomoc je konfrontace názorů. Je dobře, že jsme jí schopni. Dokazuje to, že jsme neustrnuli na iluzích osmašedesátého, že jsme schopni vývoje, ale také, že dokážeme přesáhnout svůj den a jeho všední zápasy. A proto se nebraňme vzájemné diskusi a plodným sporům jednotlivých p o l i t i c k ý c h směrů, které uvnitř Charty krystalizují. Naopak, snažme se povznést je na vyšší myšlenkovou úroveň a současně je

kultivovat a očistit od všeho, co je negativním dědictvím minulosti. Nikdy však nesmíme zapomenout na zvláštní povahu politického rozdělení mezi námi. Stále musíme mít na paměti, že všechny naše politické skupiny jsou ze všeho nejvíc obrazem toho, kam až v dané chvíli došel jednotlivec i skupina.

Tyto odstavce, v nichž jsem se pokusil o vymezení místa Charty v desetiletém zápase československé demokratické opozice, naznačily též odpověď na otázku, co dál.

Je nepochybné, že naším cílem i naší metodou musí být *obnovování a vytváření demokratických vztahů*. To je ta cesta, ale i cíl při překonávání totalitarismu. Povaha našeho úsilí je konstruktivní a v tom se lišíme od tradičních forem zápasu o svobodu, respektive od těch forem, které žijí v paměti naší společnosti a svou tradicí nás neblaze ovlivňují. Distančujme se zřetelně od těchto tradic destrukce. Chceme-li překonat totalitarismus, musíme být hnutí konstruktivní. Je nám dáno budovat tam, kde destrukci provedl totalitarismus. Neváhejme se – samozřejmě s vědomím společných zájmů – přít o tuto základní otázku uvnitř jednotné demokratické opozice.

Přítom nesmíme dopustit, aby se z našeho prostoru vytvářelo ghetto. Právě toto je strategický cíl protivníka. Chce nás zahrnat do izolace. Neskrývejme si, že je to vážné nebezpečí. I proto, že si je málo uvědomujeme. Často se hovoří o „paralelních strukturách“. Tento pojem může být myšlen různě. Vznikl však v jiných podmínkách, jim odpovídá – a jiné metody zápasu a jiné cíle by mohl vnášet do usilování našeho. Idea „paralelních struktur“ je spojena se seberealizací menšin v demokratické společnosti. Ětos našeho usilování není v tom, abychom vytvořili jakousi svou „polis“ a v ní svou svobodu. *Celá společnost* žije v nesvobodě, a to je úkol k rozřešení, nikoli seberealizace dílčí, třeba nově vzniklé jednotky. Osвобоzení celé společnosti nemůže nastat bez vytvoření demokratických struktur *v celé společnosti* – a tomu bychom neprospěli sebedokonalejším uspořádáním svého ghetta.

Naší snahou naopak musí být úsilí o větší a trvalejší kontakty opozice s celou společností. Jak přitom postupovat, na to nejlepší odpověď dává zkušenost – pozitivní i negativní – z posledních dvou let zápasu demokratické opozice. Charta by měla vyvodit důsledky z nových rysů ve společenském životě naší země. Patří mezi ně i počátky kritiky jednotlivých dílčích kroků vlády, jak se začínají objevovat dokonce i na stránkách zejména odborných časopisů. Někteří z těchto kritizujících odborníků zůstávají u svých čistě odborných otázek. To nám nesmí být překážkou spolupráce. Základní podmínkou pro to je ovšem náš *pozitivní přístup* k problémům společnosti a naše schopnost nalézat reálné alternativy. Ta rozhodne o naší přitažlivosti pro širší kruhy, které poznávají a stále víc budou poznávat bezvýchodnost vládní politiky. I z tohoto důvodu nemůže být naším cílem politická polarizace, třebaže to nejsme my, kdo by se jí museli bát.

Ukázalo se však, že jak pro usnadnění kontaktů Charty se společností, tak i pro uvolnění jejích intelektuálních i akčních možností je nezbytné prohloubit demokratický charakter Charty samé. Charta, která probojovává rozšíření demokratických principů ve společnosti, nevznikla mimo společnost a nežije mimo ni. Již proto má i ona sama ve své struktuře rysy ne příliš demokratické. Zčásti byly nevyhnutelné v poměrech, v jakých Charta vznikala, jindy jsme prostě neměli dost fantazie nebo odvahy; v obou případech je to daň podmínkám, v nichž žijeme. Za dva roky se však změnila poměry i my; je načase demokratizovat Chartu, je to možné a také nutné. A to by měla být naše starost ve třetím roce Charty.